

Bahodir OMONOV,

Shahrisabz davlat pedagogika instituti dotsenti, f.f.d (DSc), Ijtimoiy fanlar kafedrasini mudiri

E-mail:bakhodiron@gmail.com

F.f.d (DSc) O‘.Tilovov taqrizi asosida

“DASTUR UL-MULUK” VA “SADDI ISKANDARIY” ASARLARIDA GEOSIYOSIY QARASHLAR

Annotatsiya

Maqolada, Termiziy Xoja Samandar Muhammad ibn Baqoning “Dastur ul-muluk” asaridagi geosiyosiy g‘oyalar, muallifning hayot yo‘li, Buxoro Amirligida yuz bergan siyosiy qarama-qarshiliklar haqida fikr yuritilgan. Shuningdek, Alisher Navoiyning “Saddi Iskandariy” asarida ilgari surilgan geosiyosiy munosabatlar, muallifning qudratli davlatni bunyod etish orzusidagi qarashlari yoritilgan.

Kalit so‘zlar: Qumqo‘rg‘on tumani, Qopto‘qay qishlog‘i, axloqiy-siyosiy xususiyat, harbiy qo‘shinlar, Balx qal‘asi, savdo yo‘laklari, podsho va boshqaruv, Iskandar devori, adolatpesha, ilohiy timsol, adolatli jamiyat.

ГЕОПОЛИТИЧЕСКИЕ ВЗГЛЯДЫ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ «ДАСТУР УЛ-МУЛУК» И «САДДИ ИСКАНДАРИ»

В статье рассматриваются геополитические идеи в произведениях Термизи Ходжи Самандара Мухаммада ибн Бака «Дастур ул-мулок», жизненный путь автора, а также политические конфликты, происходившие в Бухарском эмирате. Также освещены геополитические отношения, развитые в произведении Алишера Навои «Садди Искандари», и взгляды автора на его мечту о создании мощного государства.

Ключевые слова: Кумкурганский район, село Каптокай, морально-политический облик, военные силы, крепость Балх, торговые коридоры, царь и администрация, Александровская стена, справедливость, божественный символ, справедливое общество.

GEOPOLITICAL VIEWS IN THE WORKS “DASTUR UL-MULYUK” AND “SADDI ISKANDARI”

The article examines the geopolitical ideas in the work of Termizi Khoja Samandar Muhammad ibn Bak “Dastur ul-mulyuk”, the life path of the author, as well as the political conflicts that took place in the Bukhara Emirate. Also covered are the geopolitical relations developed in Alisher Navoi’s work “Saddi Iskandari”, and the author’s views on his dream of creating a powerful state.

Key words: Kumkurgan region, Kaptokai village, moral and political image, military forces, Balkh fortress, trade corridors, king and administration, Alexander Wall, justice, divine symbol, fair society.

Kirish. O‘zbekiston mustaqillikka erishgandan boshlab ta‘lim tizimini xalqaro standartlarga moslashtirishni tezlashtirish, buyuk ajdodlarimiz ilmiy merosini qayta o‘rganib, yoshlarga, kelajak avlodga yetkazishni davlat siyosatining ustuvor vazifasi sifatida qaramoqda. Ayniqsa, geosiyosiy bilimlarni, uning rivojlanish bosqichlarini ilmiy va amaliy jihatdan qiyosiy o‘rganish dolzarb ahamiyatga ega. Shunga ko‘ra, o‘zbek xalqining mashhur allomalari Termiziy Xoja Samandar Muhammad ibn Baqo va Alisher Navoiyning geosiyosiy qarashlarini ilmiy asoslab xalqimizga havola qilish maqolamizning asosini tashkil etadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. “Dastur ul-muluk” va “Saddi Iskandariy” asarlari mamlakatimiz va xorijiy faylasuflar, siyosatshunoslar, adabiyotshunoslar va boshqa soha olimlari tomonidan o‘rganilgan. Masalan, ijtimoiy-falsafiy nuqtai nazardan, J.Tulenov, S.Shermuhammedov, S.Mamashakirov, Q.Nazarov, A.Choriyev, S.Choriyev, A.Erkayev, J.Yaxshilikov, O.G‘aybullayev, A.Aymatov, O‘.Tilavov, S.Otamurodov, N.Qosimov, G.Ochilova, A.Muxtorov, B.Aliyev siyosiy va geosiyosiy tomonlari X.Odilqoriyev, D.Razzoqov, I.Ergashev, H.Azimov, M.Qirg‘izboyev, B.Omonov, T.Jo‘rayev adabiy asoslari D.To‘rayev, A.Muxammadiyev, Sh.Sirojiddinov, D.Yusupova va boshqa olimlarning ilmiy ishlarida tahlil qilingan.

Tadqiqot metodologiyasi. Mavzuning mohiyatini yoritishda tarixiylik, analiz, sintez, umumlashtirish, taqqoslash kabi mantiqiy usullardan foydalanilgan. Ikkala asarda aks ettirilgan g‘oyalar, qarashlar, ta‘limotlar qiyosiy tahlil qilingan, siyosiy fikrlar umumlashtirilib geosiyosiy xulosalar berilgan.

Tahlil va natijalar. “Dastur ul-muluk” asari. Termiziy Xoja Samandar Muhammad ibn Baqo (taxallusi: Samandar) taxminan 1638 yili Termiz shahrida tug‘ilgan, taxminan 1740 yil Qumqo‘rg‘on tumanidagi Qopto‘qay qishlog‘ida vafot etgan. Tarixchi olim, shoir, ulamo va davlat arbobi. Termiz sayyidlari oilasida ulg‘aygan. Buxoroda madrasa tahsilini olgan. Dastlab Narpayda qozilik qilgan (1660 – 1662). So‘ngra Sharq va G‘arb mamlakatlari, jumladan, Hindistonda darvesh sifatida yashagan. 1670 yillarda Buxoroga qaytib, ashtarxoniyalar hukmdori Abdulazizxon saroyida tarixchi (voqeanaavis) lavozimida ishlagan. Subhonqulixon hukmronligi davrida saroyda uning nufuzi oshgan. Xiva xoni Anushaxon qo‘shinlari Buxoroga bostirib kelganida janglarda bevosita qatnashib, jasorat ko‘rsatgan (1678 – 1680). Elchi sifatida qo‘shni mamlakatlarga borgan. Nasafda rais (muhtasib) diniy lavozimida ishlagan. Termiziy fors-tojik tilida Qarshida “Dastur al-muluk” (“Podshohlarga qo‘llanma”; 1695 – 1696) asarini yozgan. “Dastur ul-muluk” asari Buxoro xoni Subhonqulixoniga bag‘ishlangan bo‘lib, u muqaddima va 22 bobdan iborat. Kitob axloqiy-siyosiy xususiyatga ega tarixiy, adabiy asar bo‘lib, unda davlatni boshqarish to‘g‘risida podshohlarga qimmatli maslahatlar mavjud. Asarda muallif yashagan davrda yuz bergan tarixiy voqealar: Buxoro xonlari qo‘shinlarining Xiva xonlari Anushaxon va Arangxon bosqinlariga qarshi olib borgan janglari, Movarounnahr va Xurosonda markaziy hokimiyatga qarshi ko‘tarilgan isyonlar va boshqalar bayon etilgan [1].

“Dastur ul-muluk” pand-nasihati yo‘sinidagi asardir, Xoja Samandar o‘z ta‘lim-tarbiyaviy karashlarini yashagan davri xususiyatlariga moslab ilgari suradi. Ayni choqda davr va zamon hodisalari an‘anaviy hikoyatlar va hikmatli she‘riy parchalar vositasida tahlil etadi hamda xulosalaydi. Asarda davlat boshqaruvini adolatli amalga oshirish bosh g‘oya sifatida ko‘tariladi. Davlatda ham, raiyatda ham odob-axloq, tartib ustuvor bo‘lishi zarurligi keltirilgan. O‘zaro urushlarning davom etishi xoinlik, nafsning buzuqligi, lafzsizlik, e‘tiqodsizliklar oqibatida deb izohlanadi. Mayda xonliklar o‘rtasidagi o‘zaro urushlarda asosiy maqsad yo‘lagi aks etadi. Masalan, xorazmliklarning (Anushaxon) Buxoro ustiga yurishida shahar va qishloqlar talanganligi, ba‘zi shahar amaldorlarining sotqinligi aytiladi. Abdulazizxon davrida mamlakatda notinchlik hukm suradi. Abdulazizxon va Subhonqulixon o‘rtasidagi kurash kuchayadi. Ular o‘rtasidagi muammolar amaldorlar tomonidan murosaga keltirilsa-da, Subhonqulixon Balxni mustaqil boshqaradi. Bu kurashlar oqibatida davlat ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy, harbiy sohada ancha zaiflashadi. Xiva bilan uzoq urushlar ustiga mamlakatdagi turli ijtimoiy qatlamlar o‘rtasidagi ixtiloflarning keskinlashib borishi

davlat hayotiga salbiy ta'sir ko'rsatgani tasvirlanadi. Abdulazizxon hokimiyatni ukasi Subhonqulixonga topshirgandan keyingi davrlardagi davlatga ishonchsizlik kayfiyatida bo'lgan amaldorlar faoliyati ham hikoya qilinadi. Asarning XXI bobida aks etgan "Subhonqulixon hukumati o'rnatilganidan so'ng bo'lib o'tgan voqealar" nomli birinchi fasl[2; 77 – 88]da Buxoro shahriining himoyasi va Abdulazizxonning o'limi haqidagi hikoyalar beriladi. Ushbu bobning ikkinchi fasli[2; 88 – 95]da Subhonquli Muhammad Bahodirxon Samarqand boshqaruvini Xo'jaqulibiy otarchiga topshirgani, u esa xiyonat qilib qo'zg'olon ko'targani va Xitoy, xorazmlilar bilan til biriktirgani yoziladi. Unda keltirilishicha, Subhonqulixon Xo'jaqulibiy huzuriga chaqirish uchun vakil yuboradi. Lekin, Xo'jaquli odamlarini to'plab, qo'zg'olon yo'li bilan qarshilik musulmonlarining mulkiga bostirib kiradi. Uning dushmanligi shu darajaga yetib borganki, urganchlik (ya'ni Anushaxon) qabulida bo'lib, uni Xorazmdan chiqib harakat qilishiga ko'ndiradi. Anushaxon esa Buxoroni egallash niyatida Xo'jaquli so'zlariga quloq solib, qo'zg'olon yo'lini tanlaydi. Bu xabarni eshitgan xon dushmanga qarshi jangga kirishadi. Bu orada G'oyib Nazarbiy saroy, Jonibek to'qsabo, Sher G'ozibiy dodxoh harbiy qo'shinlar bilan birga otlarda jangga kirishadi. Ushbu dahshatli jang vaqtda xonning bahodirlari tomonidan yetkazilgan zarbalari natijasida Anushaxonning noibi bo'lmish Murod Urganjiy yengiladi. Bu voqeadan keyin dushmanlar vodiya qarab chekinishadi. Bundan xabar topgan Anushaxon ertasi kuni tongda katta qo'shin bilan G'ijduvon tomondan chiqib keladi. Lekin jang Subhonqulixon g'alabasi bilan yakunlanadi.

Asarda Subhonqulixon va o'g'li Siddiq Muhammad (Balx xokimi) o'rtasidagi nizolar bayoni ham keltiriladi. Taxt uchun bo'lgan kurash natijasida ota-bola munosabatlariga darz ketganligini afsus-nadomatlar bilan yozadi. Ota-bola munosabatlarining buzilishida saroy ayonlarining fitnasi, riyokor amaldorlarning qora qilmishlari ham chetda qolmagan. Xoja Samandar Termiziy ota va farzand munosabatlariga darz ketishini quyidagicha bayon qiladi. Xorazmlilar Buxoroni qurshib olishganida Subhonqulixonning o'g'li Siddiq Muhammad otasiga yordamga kelish umidini amalga oshirmaydi. O'zining bir qancha g'ulomlari so'zlariga quloq tutib, Amudaryoga qaytib Balx qal'asiga kirib keladi. U g'ulomlarining sotqinligi haqida bilmasdi, xorazmlilarning harakatiga hatto e'tibor ham bermadi. Subhonqulixonni ranjitgan yana bir holat shu bo'lganki, Anushaxon Subhonqulixon tomonidan mag'lubiyatga uchrab, qaytganida Siddiq Muhammad g'iybatchilar gapiga quloq solib Hindistonga Hasano'jani yuboradi. Shuningdek, Siddiq Muhammad xon xizmatkorlariga nisbatan ham yomon munosabatda bo'ladi [2]. Muallif bu fikrlari bilan davlat hokimiyatining kuchsizlanganini markaziy apparat hudud boshqaruvini bir maromda nazorat ostida tutolmaganida deb biladi. Bu davrda Turkiston o'lkasi ancha kuchsiz davlatlar ixtiyorida edi. Ijtimoiy hayot ancha orqada qoldi. Asarda poraxo'r amaldorlar va qozilar haqida fikr yuritilgan. Qozilarning poraxo'rlik ayblari ochilgandan keyin ham yuqori lavozimlarga pora orqali erishganliklari muallif e'tiboridan chetda qolmagan.

"Dastur ul-muluk"da XVII asrning dolzarb muammolari haqida fikr yuritiladi. Asarning geosiyosiy nazariyasi Turkiston hududining xalqaro maydonda obro'sizlanib qolgan, davlatga ishonchsizlikni ortgani, jahon savdo yo'laklarida uzilishlarning mavjudligi, mayda feodal davlatlar o'rtasida kuchli markazlashgan davlatning yo'qligida namoyon bo'ladi. Ushbu asar siyosiy va geosiyosiy harakatlarni aks ettirgan qo'llanma sifatida muhim manba hisoblanadi.

"Saddi Iskandariy" asari. Siyosiy ta'limotlar tarixi va geosiyosiy bilimlar rivojida buyuk donishmand, davlat arbobi, she'riyat mulking sultoni Mir Alisher Navoiyning xizmati beqiyos. U 1441 yil 9 fevralda Xirotda shahrida (1441 – 1501) temuriyzodalar xonadonida dunyoga kelgan. Alisher Navoiy siyosiy qarashlarining shakllanishi va rivojlanishini nisbiy ravishda ikki davrga bo'lib o'rganish maqsadga muvofiq. Birinchi davr – uning yoshlik yillaridan to 1476 yilda Husayn Boyqaro hokimiyatidagi vazirlik mansabidan iste'fo etib ketishigacha bo'lgan vaqtni o'z ichiga olsa, ikkinchi davr esa 1476 yildan boshlab, umrining so'ngi kunlarigacha bo'lgan vaqtni qamrab oladi [3]. Shoir geosiyosiy bilimlarga doir fikrlari va g'oyalarni "Saddi Iskandariy" dostonida asoslab bergan va unda ijtimoiy adolatli tuzum g'oyasini adolatli shoh timsolida bayon qilgan. Alisher Navoiy muammolarni adolatli shoh – adolatli davlat, adolatli qonunlar, adolatli tartib sifatida poetik tasvirlagan [4]. Bu asardagi geosiyosiy fikrlar aynan Navoiy siyosiy qarashlarining ikkinchi davriga to'g'ri keladi. Navoiy turli xalqlar, ijtimoiy guruhlar va tabaqalar o'rtasidagi oqilona, ma'rifatga asoslangan munosabatlar ijtimoiy barqarorlikka olib kelishini go'zal timsollar orqali ta'riflagan.

Asarda eng oddiy siyosiy masalalardan, ya'ni bo'lajak adolatli shohni tanlash, tarbiyalash, bozorlarda toshu-taroziga davlat nazoratini o'rnatishdan eng murakkab masalalar – davlatlararo munosabatlar, adolatli va adolatsiz urushlar, hokimiyatni boshqarishda shoh, omma va ma'rifatning roli kabi qator masalalargacha tahlil etilgan. Masalan, hukmdorni tanlashda mehrga boy, fikri tiniq, adolatda fasli navro'zdek, siyosatda jahonni kuydiruvchi chaqmoqdek, har qanday dushmanga chora topa oladigan, qattiqqo'l, elparvar bo'lishlik [5; 388 – 389] kerakligiga e'tibor qaratish zarurligini ta'kidlaydi. Shuningdek, halollikni ta'minlaydigan choralarni izlab topish, o'g'irlik, egriliklarni to'sish, yo'llarga maxsus qoravullar orqali yo'lovchilarni turli xavf-xatarlardan qutqarishning muhimligini bayon etadi. Navoiy podshohsiz raiyat va davlatsiz jamiyat bo'lishi mumkin emas, deb biladi. Jamiyat bo'lishi uchun davlat bo'lishi zarur, chunki manfaat kishilarni bir-biridan ajratadi va ayni paytda birlashtiradi. Bu – jamiyat qonuni. Shu qonunni nazorat qilish – odil podshoning vazifasi. Podsho va lashkar, podsho va boshqaruv tizimi xalqning osoyishta hayot kechirishiga kafil, deydi alloma. Navoiy odamlar bilim va amaliy faoliyat, zehnu-zakovatda bir emas, degan fikrga to'xtaydi. Birov aqlli, boshqasi o'ta aqlli, kimningdir aqli kam, yana biri johil. Chunki, har bir kishida Ollohning bir sifati aks etadi, sifatlari esa turlicha, "ikki sifat birday" emas. Shunday bo'lgach, axloq nuqtai nazaridan ham odamlarni teng bir holga keltirib bo'lmaydi. Demak, ularning mol-mulki teng bo'lishi amrimahol [3]. Mana shu tabiiy jarayonlar davlat boshqaruvida ancha og'ir kechadi. Tartibga chaqirish va muhitni yaxshilash vazifasi faqat tajribali iqtidor egasi orqali amalga oshiriladi. Davlatda tartib o'rnatilgani bilan boshqa davlat hududlarida to'g'ri o'rnatilgan bo'lmasa, nazoratsizlik oqibatlarini ushbu davlat aholisini ham izdan chiqaradi. Shu sababli, qudratli imperiya tashkil etish orzusini asarda bayon etadi. Navoiy o'z davrida temuriylar o'rtasidagi nizolar, tarqoq davlatlar siyosiy faoliyatining bir-biriga zidligi, o'zaro urushlardan xalqning jabr chekishi jarayonini boshidan kechirgan. Tarixiy ma'lumotlarga tayanib, kuchli davlatlar hukmronligi davrini o'z zamonasi bilan solishtirgan. Jamiyatning gullab-yashnashini odil podsho birlashtirgan imperiya hukmronligida orzu qilgan. Uning nazlida aholi odil davlatga suyanadi, odil davlat esa, itoatkor, ma'rifatli, hunarmand xalqqa tayanadi. Navoiy fikricha, barcha davlat boshliqlari ham adolatpesha bo'lmaydi. Xalq adolatli hukmdorni topmaguncha jamiyatda nizolar, qo'zg'olonlar davom etaveradi. Agar davlatda adolat vaqtida o'rnatilmasa bunday davlat quillikka mahkum bo'ladi. Aholi o'z davlatiga emas, boshqa odil hukmdordan madad kutadi. Masalan, asarning "Iskandar devorining qurilishi" bobida, Iskandarning kunchiqarga qarab qilgan yurishlarida yajujlardan azob chekkan xalq – adolatsizliklardan qutqarishini, evaziga ulpon to'lashini iltimos qiladi. Iskandar ularni qutqarib, shahar atrofiga tosh devor qurdirgani [5] haqida hikoya qilinadi.

"Saddi Iskandariy" asarida geosiyosiy fikrlar "Jahon davlati"ni tashkil etish g'oyasida aks etadi. Buni shahar aholisining Iskandarga murojaatida – "bu mamlakat ham senga kam, umidimiz borki, butun jahon sening qo'lingga tushgay, Osmon

avzoyidan ochiq va yashirin Jahon senikidir” [5] – degan fikrlarda ko‘rishimiz mumkin. Navoiy Iskandar siyomosida jahonning dushmanlardan tozalanishini umid qiladi. Shunga ko‘ra, Iskandarni Marg‘ib, Farang, Qirim, Andalus, Misr, Iroq, Ajam, Yaman, Makka, Xorazm, Qipchoq, Rus, Gurji, Farxor, Movoraunnahr, Chigil, Yag‘mo, Chin, Hind, Kirmon, Mukron, Xuroson, Ray kabi davlatlarni birlashtirib yagona imperiyaga asos solishi davrida adolatli siyosat yuritgani, qo‘shib olgan joylarini obod qilgani, Samarqand va Hirot shaharlarini bunyod [5; 394] etganini ilohiy timsolda izohlaydi. Imperiyaga ega bo‘lish shunchaki amalga oshmasligini, avvalo kuchli ilmga ega bo‘lishni va geografik muhitni yaxshi o‘rganish zarurligiga to‘xtaladi. Shoh yer yuzidagi barcha ilmlardan habardor bo‘lishi bilan birga dengiz va samo ilmini o‘rganishi maqsadga muvofiqligini aks ettiradi. Asarning “Iskandarning ummon va dengizlardagi ilmiy kashfiyotlari” bobida: “Yer jismi yumaloq shaklda. Yaratuvchi uni kurra shakliga kiritgan. Lekin ul kurra suv ichida nihon bo‘lib, ochiq qismini jahon deb ataydilar. Unda shaharlar, tog‘lar, qir, sahro, dala, dashtlar joylashgan. Ammo uni suv ixota qilib turadi. Biroq yetti iqlim ochiq qolgan. Ammo ular ham ochiq emas, balki har tarafdan dengiz bilan o‘ralgan. Muhiti charxpalaksimon bo‘lib, uning atrofida yetti daryo, o‘n oltita dengiz bor. Bulardan tashqari yuztacha daryo bo‘lib, har birining o‘zgacha ismi bor. Yetti daryo ko‘plab orollarni o‘z ichiga oladi”, deb ta‘riflaydi. Bundan tashqari dengizlar, daryolar, kemalarning qatnovi, orollarning tutash joylari haqida sharhlar berilgan. Navoiy “Saddi Iskandariy” dostonida siyosatning geografiya bilan ayri holda bo‘lmasligini keltirgan. Siyosat doimo geografiya bilan birga taraqqiy etishini baholagan.

Xulosa va takliflar. Termiziy Xoja Samandar Muhammad ibn Baqoning “Dastur ul-muluk” va Alisher Navoiyning “Saddi Iskandariy” asarlari falsafiy, siyosiy, ma‘naviy, madaniy, geografik va boshqa fanlarga mansubligidan tashqari geosiyosiy ma‘lumotlar va bilimlarni o‘zida mujjasmalashtirgan manba deb bilish o‘rinlidir. Ikkala asarni ham qayta o‘rganib, undagi fikrlarni qiyosiy tahlil qilib, keng jamoatchilikka taqdim etish muhim ahamiyatga ega. Shunga ko‘ra: birinchidan, Termiziy Xoja Samandar Muhammad ibn Baqoning “Dastur ul-muluk” va Alisher Navoiyning “Saddi Iskandariy” asarlaridagi geosiyosiy nazariyalarni alohida o‘rganishni tashkil etish; ikkinchidan, “Dastur ul-muluk” va “Saddi Iskandariy” asarlarini tarjima terajlarini ko‘paytirish; uchinchidan, “Dastur ul-muluk” va “Saddi Iskandariy” asarlaridagi geosiyosiy nazariyalarni talqin qiluvchi respublika va xalqaro konferensiyalarni joriy qilish; to‘rtinchidan, ushbu asarlarni umumiy mohiyatini barcha ta‘lim muassasalari darsliklariga kiritishni tashkil etish maqsadga muvofiqdir.

ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi. 8-jild. T.: 2004. –B.393-394. (704 b)
2. Хожа Самандар Термизий. Дастур ул-мулук. М.: “Наука”, 1971. –С.77 – 88.
3. Одилқориев Х., Раззоқов Д. Сиёсатшунослик. Т.: 2008. – Б.81. (344 б)
4. Эргашев И, Отамуродов С, Жўраев Т ва муаллифлар жамоаси. Политология. Т.: 2002. –Б.31. (283 б)
5. Alisher Navoiy. “Xamsa”. Saddi Iskandariy. T.: “Yangi asr avlodi”, 2019. – B.388 – 389. (495 b)